

**Μια ατελείωτη ομιλία της 25ης Μαρτίου:
πώς γιόρταζαν οι Λαμπράκηδες την εθνική επέτειο;***

Αιμιλία Σαλβάνου

Εισαγωγή

Την άνοιξη του 1964 οι Λαμπράκηδες ετοιμάζονταν να γιορτάσουν την επέτειο της 25ης Μαρτίου. Ο εορτασμός θα γινόταν αποκεντρωμένα, στη γειτονιά της η κάθε λέσχη, και κατά περίπτωση με παρουσία στον δημόσιο χώρο. Στον Υμηττό, για παράδειγμα, παρέστησαν στη δοξολογία συντεταγμένα και στη συνέχεια συμμετείχαν στην κατάθεση στεφάνου στο ηρώο.¹ Στο Μαρούσι, ο εορτασμός θα γινόταν στη λέσχη, μια αίθουσα με μεγάλα παράθυρα στον κεντρικό δρόμο της πόλης. Στόχος ήταν να δείξουν ότι οι Λαμπράκηδες δεν ήταν συνωμοτική οργάνωση. Η δημόσια θέα του εσωτερικού της λέσχης λειτουργούσε διπλά, αφού εξασφάλιζε ότι το κίνημα θα ήταν ορατό στον δημόσιο χώρο και ταυτόχρονα ότι η έκθεση των μελών τους θα ενίσχυε τη δέσμευσή τους. Την εκφώνηση του λόγου είχε αναλάβει ένα μέλος του κινήματος, ο Α.Λ., που ήταν ακόμη μαθητής του εξατάξιου, τότε, γυμνασίου, δεκαεφτά χρονών. Ωστόσο, πριν καλά καλά τελειώσει την ομιλία του, τον διέκοψε η μητέρα του, που καθώς περνούσε απέξω τον είδε, μπήκε, τον κατέβασε από το βήμα και τον τράβηξε μαζί της σπίτι. Η οικογένεια δεν ήταν αριστερή και η εμπλοκή του νεαρού στο κίνημα ερμηνευόταν το δίχως άλλο ως κάτι επικίνδυνο και απευκταίο, ακόμη και ως ένας στιγματισμός της οικογένειας.

Η ατελείωτη ομιλία στο Μαρούσι είναι ενδεικτική της πόλωσης που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στην κοινωνία, και η οποία πολύ συχνά έπαιρνε σάρκα και οστά στο πλαίσιο της συζήτησης για το παρελθόν και τη δημόσια επιτέλεση της μνήμης του. Μπορεί οι μαθητές να έρχονταν αντιμέτωποι με την προσπάθεια των οικογενειών να τους πειθαρχήσουν κρατώντας τους μακριά από τα κινήματα, αλλά ανάλογα ζητήματα εμφανίζονταν και θεσμικά, φτάνοντας μέχρι τις εφημερίδες. Μαθαίνουμε, για παράδειγμα, από επιστολή του δημάρχου Νίκαιας Σωτήρη Θωμαΐδη στην *Αυγή* για ένα άρθρο που είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο «οι Λαμπράκηδες μόλυναν την Εθνική Εορτή» και όπου υποστηριζόταν ότι βουλευτής της ΕΡΕ είχε αποχωρήσει από τον εορτασμό εξαιτίας της παρουσίας των Λαμπράκηδων σε αυτόν. Αν και ο Θωμαΐδης διέψευσε την είδηση,

* Η έρευνα για το άρθρο χρηματοδοτήθηκε από το European Research Council (grant agreement 788572), στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος Remembering Activism: The Cultural Memory of Protest in Europe.

¹ Ανακοίνωση της ΔΚΝΓΛ Υμηττού, 26 Μαρτίου 1964, κωδικός τεκμηρίου 005.06.027.033.573.00002.

επιβεβαιώνοντας τη θερμή υποδοχή των Λαμπράκηδων από τους πολίτες της Νίκαιας, η είδηση αντανάκλα την ένταση που ούτως ή άλλως υπήρχε μεταξύ των αριστερά προσκείμενων δημάρχων και του κράτους.² Λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα άλλωστε, το 1960, είχε επιβληθεί στον Θωμαΐδη, αλλά και σε άλλους δημάρχους της Αθήνας και του Πειραιά ποινή τρίμηνης παύσης από την κυβέρνηση, επειδή δεν οργάνωσαν και συνεπώς δεν συμμετείχαν σε μνημόσυνο για τα Δεκεμβριανά.³ Το μνημόσυνο αυτό γινόταν συστηματικά κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο τη δεκαετία του 1950, στο πλαίσιο των μνημόσυνων για τα θύματα του κομμουνισμού, χωρίς ωστόσο να έχουν ακόμη θεσπιστεί ως αυτόνομη μνημονική τελετή. Η θέσπιση αυτή θα γινόταν τον επόμενο χρόνο, απηχώντας την ένταση της μάχης για τη δεύτερη ζωή του παρελθόντος που θα ακολουθούσε με κορύφωση την περίοδο της χούντας.⁴

Αυτές οι μικρές ιστορίες είναι ενδεικτικές για το ειδικό βάρος που έχει το παρελθόν στα κοινωνικά κινήματα. Πρόκειται για ένα ζήτημα που μόλις τα τελευταία χρόνια έχουμε αρχίσει να συζητάμε στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστορία. Βέβαια, το ενδιαφέρον των ιστορικών για τα κοινωνικά κινήματα και τα κινήματα διαμαρτυρίας δεν είναι καινούργιο. Αναδύθηκε μαζί με το ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία, από τη δεκαετία του 1950, και αποτυπώθηκε στις μελέτες του κύκλου αριστερών ιστορικών που βρέθηκε γύρω από το περιοδικό *Past and Present* αρχικά και αργότερα γύρω από το *History Workshop* τη δεκαετία του 1970, αλλά και στο έργο σημαντικών ιστορικών. Ο Eric Hobsbawm, για παράδειγμα, μελέτησε το φαινόμενο της κοινωνικής ληστείας στο βιβλίο *Πρωτόγονοι Επαναστάτες (Primitive Rebels)*, 1959), ο George Rudé τον ρόλο του πλήθους και τις λαϊκές μορφές διαμαρτυρίας στο βιβλίο *Η Γαλλική Επανάσταση (The French Revolution)*, 1993), ο E.P. Thompson τον ρόλο της εμπειρίας και των πολιτισμικών σχέσεων στη διαμόρφωση της τάξης ως κοινωνικού και πολιτικού υποκειμένου στο βιβλίο *Η Συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, και ο Christopher Hill τις ριζοσπαστικές ιδέες και ομάδες στη διάρκεια της Αγγλικής Επανάστασης στο βιβλίο *The World Turned Upside Down* (1972).⁵

² Σ. Θωμαΐδης, «Οι Λαμπράκηδες και η Εθνική Εορτή», *Αυγή* 28 Μαρτίου 1965, σ. 11 (από το cd «Οι “Λαμπράκηδες” στα φύλλα της εφημερίδας *Η Αυγή*» που συνοδεύει το Ι. Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς-ΕΙΕ 2008).

³ Ε. Μπενά, «Αξιότιμε Κύριε», 1 Απριλίου 1960, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 1102.04.0036.

⁴ Ε. Κούκη, «Το νόημα των Δεκεμβριανών και η Χούντα: Η περίπλοκη πορεία της τελετουργικής αποτύπωσης των Δεκεμβριανών (1952-1974), στο Π. Βόγλης, Ι. Παπαθανασίου, Τ. Σακελλαρόπουλος και Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Δεκέμβρης 1944. Το παρελθόν και οι χρήσεις του* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2017). Επίσης, Π. Βόγλης, «Το παρελθόν ως διαρκές παρόν: Τα Δεκεμβριανά στη δημόσια σφαίρα, 1945-1956», στο ίδιο.

⁵ Βλ. σχετικά, Α. Λιάκος, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* (Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2015), σ. 13-26. Επίσης, C. Illades, *Conflict*,

Όταν οι ιστορικοί μελετούν τα κινήματα διαμαρτυρίας το κάνουν συνήθως σε δύο κατευθύνσεις. Η μία αφορά το πώς λειτούργησαν τα κινήματα αυτά συγχρονικά, στο ιστορικό και κοινωνικό τους πλαίσιο. Ποια ήταν τα αιτήματα και τα οράματά τους, ποιες οι οργανωτικές τους δομές και οι πρακτικές και στρατηγικές που υιοθέτησαν, πώς εξελίχθηκαν, πώς κατάφεραν να μεταμορφώσουν το πολιτικό πλαίσιο και τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους. Η δεύτερη αφορά τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώθηκαν στην ιστορία, το πώς δηλαδή ιστοριογραφήθηκαν και συγκροτήθηκαν σε ιστορικό γεγονός. Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσε κανείς να εντάξει και το πώς θυμόμαστε τα κινήματα αυτά, τις κοινότητες μνήμης που δημιουργήθηκαν, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η βιωμένη μνήμη έχει πολλές φορές μετατραπεί σε πολιτισμική. Ας σκεφτούμε εδώ, για παράδειγμα, τον τρόπο με τον οποίο έχει μετατραπεί σε τόπο μνήμης η εξέγερση του Πολυτεχνείου, ως συμβολική στιγμή εξέγερσης εναντίον της δικτατορίας.

Υπάρχει ωστόσο μια ακόμη πλευρά τους: πώς τα κινήματα αυτά διαχειρίστηκαν τη μνήμη του παρελθόντος, ώστε να μπορέσουν να διαμορφώσουν το πλαίσιο των κοινωνικών και των πολιτικών τους διεκδικήσεων. Όχι δηλαδή πώς διαμορφώθηκε η μνήμη αναφορικά με τα κινήματα, αλλά πώς η μνήμη λειτούργησε μέσα στα κινήματα, αν και με ποιον τρόπο αποτέλεσε πεδίο διεκδίκησης και πώς συμπλέχθηκε με τα πολιτικά και κοινωνικά τους αιτήματα. Το παρελθόν, τόσο με τη μορφή της μνήμης όσο και με τη μορφή της Δημόσιας ιστορίας έχει και έναν επιπλέον ρόλο στα κινήματα διαμαρτυρίας. Αποτελεί συχνά σημείο αναφοράς για διαδικαστικά και οργανωτικά ζητήματα, αλλά και πεδίο διεκδίκησης, δημιουργίας νοήματος και αναζήτησης νομιμοποίησης.⁶ Αυτά τα θέματα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε στο κεφάλαιο αυτό, εστιάζοντας στη Νεολαία Λαμπράκη και τη σύνθετη σχέση που ανέπτυξε με το παρελθόν.

Ιστορική κουλτούρα

Ας ξαναγυρίσουμε για λίγο στην αρχική σκηνή αυτού του κεφαλαίου. Ένας μαθητής Γυμνασίου αποφασίζει να μιλήσει για την εθνική εορτή στη λέσχη των Λαμπράκηδων της γειτονιάς του. Τι θα πει, ώστε να μπορέσει να αρθρώσει έναν λόγο που διαφοροποιείται από το αφήγημα του σχολείου και να δικαιώσει την ταυτότητά του ως μέλους αριστερού νεανικού κινήματος, όταν μάλιστα δεν προέρχεται από αριστερή οικογένεια και συνεπώς δεν

Domination, and Violence. Episodes in Mexican Social History (Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Berghahn, 2017), σ. 1-14.

⁶ Βλ. σχετικά, L. Zamponi, *Social Movements, Memory and Media. Narrative in Action in the Italian and Spanish Student Movements* (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2018), σ. 13-35.

είναι φορέας μιας μνήμης της αριστεράς που καλλιεργούνταν μέσα στις οικογένειες στις μετεμφυλιακές συνθήκες; Ποια θα ήταν τα διαβάσματα που θα είχαν διαμορφώσει το νοητικό και συναισθηματικό υπόβαθρο που απαιτούσε μια τέτοια δέσμευση;

Θα είχε αναμφίβολα διαβάσει ή θα είχε ακούσει για την *Κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης*, του Γιάννη Κορδάτου (την πρώτη έκδοση του 1924 ή ακόμη πιθανότερα την αναθεωρημένη του 1946).⁷ Έτσι θα είχε εξοικειωθεί με την ιδέα ότι η επανάσταση είχε και κοινωνικό χαρακτήρα, αλλά και με τη συζήτηση για τον ρόλο της αστικής τάξης και τις ισορροπίες μεταξύ φεουδαρχικής και αστικής τάξης και τον ρόλο των αγροτοκαλλιεργητών. Θα είχε ακούσει επίσης τη συζήτηση σχετικά με τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων και πιθανόν να είχε συναντήσει και τη μεταφορά της ιστορικής αναλογίας στο παρόν, τόσο σε ό,τι αφορά την Ελλάδα όσο και σε ό,τι αφορούσε την Κύπρο.⁸ Θα είχε άλλωστε πιθανότατα διαβάσει και τα κείμενα της Διδώς Σωτηρίου στην *Αυγή* και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, δύσκολα αν και όχι απίθανα στους μεσοπολεμικούς *Νέους Πρωτοπόρους*, ίσως και τα πρώτα της μυθιστορήματα που είχαν αρχίσει να εκδίδονται στο τέλος της δεκαετίας του 1950, και θα είχε έτσι έρθει σε επαφή με τη συζήτηση περί ιμπεριαλισμού και το πώς η Ελλάδα επανειλημμένα βρέθηκε να πληρώνει τα παιχνίδια ισορροπιών των ισχυρών της Ευρώπης.⁹ Πιθανόν να είχε ακούσει για τη διαμάχη του Κορδάτου με τον Ζέβγο και, ακόμη και αν δεν ήξερε τις λεπτομέρειές της, θα είχε συναντηθεί με τα παράγωγά της – με την εισαγωγή του λαού ως επαναστατικού υποκειμένου στη μυθολογία αναφορικά με το 1821.¹⁰ Άλλωστε, αυτή τη μυθολογία ανέπνεε η Αριστερά ήδη από την αρχή του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και σίγουρα από τα πρώτα χρόνια της Κατοχής. Τη συμπυκνώνει το κείμενο του Γληνού *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, όπου συνδέει με άμεσο τρόπο την Αντίσταση με το 1821, θεωρώντας την πρώτη συνέχεια του δεύτερου. «Στα βουνά της Ελλάδος», γράφει, «αντηχεί κιόλας η γνώριμη φωνή της λευτεριάς. Η φωνή των καριοφιλίων του '21, η φωνή του μάνλιχερ του 42».¹¹ Αυτή τη συνέχεια θα την εμπέδωνε και την προσωποποιούσε διαβάζοντας τις *Μορφές του Εικοσιένα*, του Γιώργη

⁷ Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης* (Αθήνα: Έκδοση Βιβλιοπωλείου Πέτρου Καραβάκου, 1946).

⁸ Βλ. σχετικά, Π. Στάθης, «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα», στο Σ. Ασδραχάς, Δ. Δημητρόπουλος, Φ. Ηλιού, Ν. Θεοτοκάς, Ν. Κοταρίδης, Χ. Λούκος, Σ. Παναγιωτίδης και Π. Στάθης, *Οι αναγνώσεις του 1821 και η Αριστερά* (Αθήνα: ΑΣΚΙ-Η Αυγή, 2014), σ. 29-44.

⁹ Βλ. για παράδειγμα τη βιβλιοπαρουσίαση του μυθιστορήματος της Διδώς Σωτηρίου *Οι νεκροί περιμένουν* από τον Δ. Ραντόπουλο στην *Επιθεώρηση Τέχνης* 4 (1959): 223-225 αλλά και τη συνέντευξη που του παραχώρησε για το ίδιο περιοδικό: Δ. Ραντόπουλος, «Μια συζήτηση με τη Διδώ Σωτηρίου», *Επιθεώρηση Τέχνης* 8 (1962): 151-157.

¹⁰ Για τη διαμάχη Κορδάτου-Ζέβγου βλ. Φ. Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζέβγου», *Αντί* 46 (1976): 31-34.

¹¹ Δ. Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (Αθήνα: Ο Ρήγας, 1944), σ. 37.

Λαμπρινού, το οποίο έδινε στην πρόσληψη του Εικοσιένα έναν πιο εθνικολαϊκό χαρακτήρα προσθέτοντας στη σκηνογραφία της Επανάστασης, όπως γράφει ο ίδιος στον πρόλογο, ή στο θέατρο της μνήμης, όπως θα λέγαμε με τους σημερινούς όρους, τους φτωχούς και ξεχασμένους αγωνιστές της. Και πιθανότατα ο κύκλος θα έκλινε με το *Προδομένο Εικοσιένα* του Γ. Βαλέτα, που νοσηματοδοτούσε την Αντίσταση ως το Νέο Εικοσιένα, ως την ευκαιρία να ολοκληρωθούν όσα έμειναν ανολοκλήρωτα την πρώτη φορά.¹² Η συνάντηση όμως των νέων της δεκαετίας του 1960 με το Εικοσιένα δεν θα εξαντλούνταν στα παραπάνω ερεθίσματα. Σίγουρα θα είχαν περάσει μεσημέρια διαβάζοντας τον *Μικρό Ήρωα*, του Στέλιου Ανεμοδουρά, και θα είχαν χτίσει τις ιστορικές αναλογίες ανάμεσα στους ήρωες της Επανάστασης και τους αντάρτες διαβάζοντας ότι ο Αρτέμιος, ο ρασοφόρος ήρωας της Αντίστασης, πήγε να συναντήσει με τον θάνατό του τον Παπαφλέσσα. Πιθανότατα είχε παρακολουθήσει και την *Μπουμπουλίνα* του Κώστα Ανδρίτσου (1959) ή τη *Λίμνη των Στεναγμών* του Γρηγόρη Γρηγορίου (1959) στο σινεμά. Και αν ακόμη δεν τα είχε διαβάσει όλα αυτά, θα του είχε δοθεί από τον γραμματέα το κείμενο που δίνει οδηγίες ποια αποσπάσματα να χρησιμοποιήσουν.¹³

Το ενδιαφέρον για τα ζητήματα αυτά δεν περιοριζόταν βέβαια μόνο στη δημόσια σφαίρα ούτε μόνο στη λαϊκή κουλτούρα. Αφορούσε πεδίο συζήτησης τόσο στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο της Αριστεράς όσο και στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία. Πολιτικά, η ΕΔΑ συγκεφαλαιώνει την παράδοση ΕΑΜ ως πατριωτικής εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης και την επικαιροποιεί με βάση τα διακυβεύματα της μεταπολεμικής συνθήκης. Γεφυρώνοντας τη διαμάχη Ζέβγου-Κορδάτου, εγγράφει την ποιότητα της αντίστασης στα χαρακτηριστικά του ελληνικού λαού και την αναγνωρίζει τόσο στην αστική τάξη, την οποία θεωρεί ηγετική δύναμη της επανάστασης, όσο και στην αγροτική (μαζί με την κλεφτουριά – το ένοπλο τμήμα της), την οποία θεωρεί κινητήρια δύναμή της. Υιοθετεί επίσης την πρόσληψη της επανάστασης ως ανολοκλήρωτης, καλλιεργώντας την περαιτέρω, ώστε να εντάξει στο σχήμα, μαζί με την Αντίσταση, τους αγώνες της εργατικής τάξης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα αλλά και τα πολιτικά αιτήματα για δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία της

¹² Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα* (Αθήνα: Αετός, 1945²). Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο Εικοσιένα* (Αθήνα: Κορυδαλός, 1946). Στάθης, «Το Εικοσιένα στην αριστερή ιστοριογραφία του 20ού αιώνα».

¹³ Το πιο πλήρες τέτοιο κείμενο που σώζεται είναι αυτό του 1967, που περιλαμβάνει τις θέσεις της νεολαίας για την 25η Μαρτίου, αποσπάσματα από απομνημονεύματα αγωνιστών του 1821, ποιήματα και συνθήματα. Παρ' όλα αυτά, παρόμοια κείμενα και εγκύκλιοι κυκλοφορούσαν στο εσωτερικό του κινήματος κάθε χρόνο. Βλ. Κεντρικό Συμβούλιο Νεολαίας Λαμπράκη, «25η Μαρτίου», 1967, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.274.00143. Επίσης, Τ. Βουρνάς, *Η ιδεολογική προετοιμασία του 1821. Η μάχη του νεοελληνικού διαφωτισμού με το σκοταδισμό*, Δ.Ν.Λ./Εθνικό Συμβούλιο [1964-1967], κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.277.00022.

δεκαετίας του 1960. Στην άλλη όψη του σχήματος βρίσκονται αυτοί που υπονόμευσαν την ολοκλήρωση της επανάστασης, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε την εθνική ανεξαρτησία και τη δημοκρατικοποίηση: οι Μεγάλες Δυνάμεις τον 19ο αιώνα, οι ιμπεριαλιστικές δυνάμεις των αρχών του 20ού αιώνα, η ΗΠΑ και η Αγγλία μεταπολεμικά.¹⁴

Την ίδια εποχή το θέμα της Επανάστασης γίνεται σταδιακά αντικείμενο διαπραγμάτευσης και στην ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, κυρίως στο πλαίσιο των μελετών που αφορούσαν την Τουρκοκρατία. Οι βασικές κατευθύνσεις αφορούν κυρίως τον εμπλουτισμό του κυρίαρχου σχήματος της εθνικής συνέχειας με νέο πραγματολογικό υλικό και οπτικές. Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στο έργο του Απόστολου Βακαλόπουλου *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, το οποίο χωρίς να σπάει το σχήμα της εθνικής συνέχειας, εμπλουτίζει τη θεματολογία της μελέτης του νέου ελληνισμού με ζητήματα κοινωνικής, οικονομικής και δημογραφικής ιστορίας, και μελετά εξεγέρσεις που προηγήθηκαν της Ελληνικής Επανάστασης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βάζοντας έτσι την Επανάσταση στο πλαίσιο ενός φαινομένου μεγαλύτερης διάρκειας.¹⁵ Η πιο καθοριστική επίδραση αυτής της περιόδου ωστόσο, που μεταμόρφωσε τον τρόπο που σκεφτόμαστε την Επανάσταση, ήρθε από το σχήμα του Κ. Θ. Δημαρά για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, το οποίο είχε αρχίσει να επεξεργάζεται από το τέλος της δεκαετίας του 1940 και με το οποίο άλλαξε ριζικά η αντίληψη για την επανάσταση. Το σχήμα του νεοελληνικού διαφωτισμού βοήθησε να προσεγγιστεί η Οθωμανική περίοδος απαλλαγμένη από το βάρος των «σκοτεινών χρόνων» και να ανιχνευθούν σε αυτή φαινόμενα όπως η άνθηση του εμπορίου, η καλλιέργεια των γραμμάτων και των ιδεών, οι ιδεολογικές διαμάχες κ.λπ. Το δεύτερο είναι οι μελέτες του Νίκου Σβορώνου, και ιδιαίτερα η έκδοση του βιβλίου του για τη νεοελληνική ιστορία στο Παρίσι το 1953, στο οποίο επιχειρεί μια οικονομική και κοινωνική προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας με μαρξιστικές επιρροές. Η σκέψη των δύο διανοουμένων, παρά την αναγνώριση της συμβολής τους στις ιστορικές σπουδές μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα, δεν βρήκε τη δεκαετία του 1960 τον δρόμο για τη δημόσιο λόγο σχετικά το παρελθόν. Παρ' όλα αυτά, τον μπολιάζει. Την ίδια εποχή, ανοίγει ένας χώρος ζύμωσης της σκέψης της Αριστεράς σχετικά με το Εικοσιένα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Υπερорία. Στην *Αυγή* και στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αρθρογραφούν τακτικά για θέματα πρόσληψης του παρελθόντος γενικότερα και το Εικοσιένα ειδικότερα σημαντικοί διανοούμενοι της Αριστεράς, όπως ο

¹⁴ ΕΔΑ-Τομέας Διαφώτισης, «Για την 25η Μαρτίου. Θέσεις», χ.χ., κωδικός τεκμηρίου 43.06. Αναλυτικά για τα ζητήματα αυτά βλ. Κ. Λαμπρινού, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία* (Αθήνα: Πόλις, 2017), σ. 397-448.

¹⁵ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 1961-1988). Για τα ζητήματα αυτά βλ. Β. Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960», στο Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης και Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), σ. 84-94.

Τάσος Βουρνάς, ο Γιάννης Κορδάτος, ο Φίλιππος Ηλιού, ο Νίκος Βέης, ο Δημήτρης Φωτιάδης, η Ελένη Μπιμπίκου, ο Νίκος Σβορώνος. Άλλωστε, ήδη από το 1955 η *Επιθεώρηση Τέχνης* έχει ειδικό αφιέρωμα στην Επανάσταση του Εικοσιένα, σε ένα τεύχος που οι επιστημονικές πραγματείες συνυπάρχουν με έναν λόγο δημόσιας ιστορίας, όπως θα τον ονομάζαμε σήμερα, καθώς και με προσεγγίσεις και αποτυπώσεις της Επανάστασης από την τέχνη και τη λογοτεχνία.¹⁶ Η πρακτική αυτή θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια τόσο από την *Επιθεώρηση Τέχνης* όσο και από τη *Γενιά μας*, την εφημερίδα των Λαμπράκηδων, ακόμη και αν δεν έχει τη μορφή πλήρους αφιερώματος.

Ακτιβισμός της μνήμης στη Νεολαία Λαμπράκη

Η δημόσια παρουσία της Νεολαίας Λαμπράκη στις εθνικές επετείους ήταν σε μεγάλο βαθμό μέρος της επικοινωνιακής της στρατηγικής, που ενίσχυε την ορατότητα του κινήματος και κανονικοποιούσε την παρουσία στον δημόσιο χώρο τόσο της Αριστεράς όσο και της νεολαίας ως αυτόνομου πολιτικού υποκειμένου. Αυτή τη λειτουργία μαρτυρούν άλλωστε οι σχετικές αναφορές που συντάσσονταν στις τοπικές λέσχες για χρήση του κινήματος. Ωστόσο, το αίτημα για αναδιαπραγμάτευση του παρελθόντος, ιδιαίτερα του πρακτικού, αυτού δηλαδή που είναι συνυφασμένο με τη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων, και η ανάγκη αναδιαμόρφωσης της κουλτούρας της μνήμης στην κοινωνία εγγράφεται στη ραχοκοκαλιά του κινήματος.¹⁷

Γιατί να αλλάξει η κουλτούρα της μνήμης; Στις συνθήκες του μετεμφυλιακού κράτους, θα πρέπει να καταλάβουμε την έννοια της κουλτούρας της μνήμης ως «καθεστώς μνήμης». Η συζήτηση δηλαδή για το ποιες όψεις του παρελθόντος είναι αποδεκτό να συζητάμε στη δημόσια σφαίρα και με ποιον τρόπο, συζήτηση δηλαδή που πολύ συχνά ακουμπά σε ζητήματα εθνικής βιογραφίας και μνήμης, στις συνθήκες της μεταπολεμικής Ελλάδας ήταν ένα ζήτημα εξόχως πολιτικό, στενά συνδεδεμένο με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης. Με άλλα λόγια, ο εξοβελισμός της Αριστεράς από τη δημόσια σφαίρα δεν αφορούσε μόνο την πολιτική της παρουσία, αλλά στόχευε και στη συμβολική και πραγματική υπονόμηση της διαφαινόμενης ιδεολογικής ηγεμονίας της Αριστεράς, που είχε πλεχτεί τόσο μέσα από τη μνήμη της αντίστασης όσο και μέσα από τις συστηματικές διώξεις των αριστερών από το μετεμφυλιακό κράτος. Το πρόβλημα δηλαδή δεν ήταν μόνο ότι η μνήμη της Αριστεράς απουσίαζε από τον δημόσιο χώρο, αλλά κυρίως ότι γινόταν συστηματική προσπάθεια να

¹⁶ Καραμανωλάκης, «Ιστορία και ιδεολογία στη δεκαετία του 1960».

¹⁷ Για την έννοια του πρακτικού παρελθόντος, βλ. H. White, «The Practical Past», *Historein* 10 (2010): 10-19.

αντικατασταθεί από το αρνητικό της.¹⁸ Στο πλαίσιο του κρατικού αντικομμουνισμού, η Αριστερά δεν συγκροτούνταν μόνο ως ο εσωτερικός εχθρός, αλλά φυσικοποιούνταν ως ασύμβατη με την ελληνικότητα.¹⁹

Εδώ έγκειται η χρήση της έννοιας του ακτιβισμού της μνήμης. Η Νεολαία Λαμπράκη δεν συνομιλεί απλώς με το παρελθόν, όπως συμβαίνει με τα περισσότερα κοινωνικά κινήματα. Δεν περιορίζεται στο να συνομιλεί με δοκιμασμένες οργανωτικές μορφές, έστω και απορρίπτοντάς τες, ούτε στις αυθόρμητες ιστορικές αναλογίες, που προκύπτουν συνειρμικά μέσα από το πλέγμα της ιστορικής κουλτούρας. Λειτουργώντας μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες του εκ προοιμίου αποκλεισμού οποιασδήποτε άλλης μορφής μνημονικής έκφρασης, επιδόθηκε ενεργητικά στη συγκρότηση μιας νέας πολιτισμικής μνήμης, που αφενός θα έδινε ορατότητα στη μνήμη της Αριστεράς και αφετέρου θα διαμόρφωνε νέα πλαίσια ηθικής και αξιακής της αποτίμησης. Οι εργατικές κινητοποιήσεις του Μεσοπολέμου, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, η Αντίσταση, οι διαδηλώσεις για την Κύπρο, ο αγώνας για την ειρήνη, οι κινητοποιήσεις για την παιδεία, γίνονται βασικοί κόμβοι της μνήμης των νεότερων χρόνων, συγκροτώντας ένα εναλλακτικό αφήγημα για το πρόσφατο παρελθόν και τα διακυβεύματά του. Δεν το ανακαλύπτουν βεβαίως οι Λαμπράκηδες αυτό το αφήγημα. Καλλιεργείται όλη την περίοδο του μεταπολέμου από την Αριστερά, με τους σχετικούς τόπους μνήμης να σημαδεύουν τον νοητικό της χάρτη. Το καινούργιο που φέρνουν οι Λαμπράκηδες ωστόσο είναι η συστηματική μετατροπή της συλλογικής μνήμης σε πολιτισμική, με ευρεία διάχυση και αποδοχή. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό παίζει η μελοποιημένη από τον Μίκη Θεοδωράκη ποίηση του Ελύτη και του Ρίτσου, οι γενεαλογίες των ηρώων, στις οποίες εντάσσονται οι αγωνιστές των κοινωνικών αγώνων αλλά και ο εναλλακτικός λόγος που αρθρώνεται με αφορμή τις επετείους.²⁰ Κυρίως όμως στη μετάβαση αυτή συμβάλλει το ότι το κίνημα εστιάζει στην υλικότητα της μνήμης.

Πώς οργανώνεται η διαμόρφωση και διάχυση του νέου μνημονικού αφηγήματος από τους Λαμπράκηδες; Το πέρασμα από τη συλλογική στην πολιτισμική μνήμη δεν γίνεται αυτόματα με το πέρασμα του χρόνου. Απαιτεί να διαμεσολαβηθεί από πολιτισμικές πρακτικές. Τι μορφή παίρνουν στο κίνημα της Νεολαίας Λαμπράκη; Η ενεργητική

¹⁸ Π. Παναγιωτόπουλος, «Η κομμουνιστική μνήμη της ήττας: Διερευνώντας τις κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της μεταϊστορικής ηθικής δικαίωσης», στο *Το εμφύλιο δράμα: πρακτικά ημερίδας που οργάνωσε το περιοδικό «Δοκίμες» στο Πάντειο Πανεπιστήμιο τον Οκτώβριο του 1996* (Αθήνα: Δοκίμες: Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών-Πλέθρον, 1997). Επίσης, Ν. Πανουργιά, *Οι επικίνδυνοι πολίτες. Η ελληνική αριστερά και η κρατική τρομοκρατία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2013).

¹⁹ Βλ. για παράδειγμα Σ. Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα* (Καλαμάτα: αυτοέκδοση, 1948).

²⁰ Βλ. σχετικά D. Papanikolaou, *Singing Poets: Literature and Popular Music in France and Greece (1945-1975)* (Οξφόρτσαϊρ: Routledge, 2007).

συμμετοχή στις επετείους ήταν ένας από τους βασικούς τρόπους παρέμβασης στο παράδειγμα της μνήμης. Ο ίδιος ο χαρακτηρισμός των επετείων ως «γιορτών» αποτελεί συνδήλωση του ανοικτού και λαϊκού της χαρακτήρα, σε αντίστιξη με το άκαμπτο τελετουργικό του επίσημου εορτασμού.²¹ Οι επέτειοι αποτελούσαν ευκαιρία αναστοχασμού πάνω στο νόημα του γεγονότος και επικαιροποίησης του μηνύματός τους. Ας πάρουμε το παράδειγμα της Επανάστασης της 25ης Μαρτίου, με το οποίο ανοίξαμε αυτό το κεφάλαιο. Η επέτειος γιορταζόταν κάθε χρόνο από τους Λαμπράκηδες. Παρότι ωστόσο αυτές οργανώνονταν σε τοπικό επίπεδο, υπήρχε πάντα ένας κεντρικός σχεδιασμός. Πώς αρθρώνεται η μνήμη του Εικοσιένα στους Λαμπράκηδες;

α. Ο ελληνικός λαός ξεσηκώθηκε για τη λευτεριά. β. Πρωταγωνιστές ήταν οι κλεφταρματολοί και οι καπετάνιοι, που αγωνίστηκαν ενάντια στους Τούρκους αλλά και τους κοτζαμπάσηδες και τους πράκτορες των ξένων δυνάμεων. Ο αγώνας για τη λευτεριά ήταν και αγώνας για τα δικαιώματα του λαού. γ. Η επανάσταση έμεινε ανολοκλήρωτη, καθώς κερδήθηκε η λευτεριά, αλλά όχι και η ανεξαρτησία. δ. Το ίδιο μοτίβο επαναλήφθηκε με την Εθνική Αντίσταση. Πάνω σε αυτές τις αδρές γραμμές πλέκει το Κεντρικό Συμβούλιο το νόημα της επετείου το 1965, το οποίο θα αποτελέσει τη ραχοκοκαλιά των κατά τόπους εκδηλώσεων. Ο εορτασμός της επετείου προτείνεται να γίνει «μέρα γιορτής και πατριωτικής ζυμώσεως για όλους τους Λαμπράκηδες».

Γι' αυτό προτείνεται: α. να καταθέσουν στεφάνι «μαζί με τις αρχές», αλλά και σε περίπτωση που αρνηθούν οι τοπικές αρχές την επίσημη συμμετοχή τους, να βρίσκονται εκεί με το στεφάνι τους «για να δει όλος ο λαός πως οι Λαμπράκηδες τιμούν την Εθνική Επανάσταση και πως οι αρχές τούς εμποδίζουν να εκπληρώσουν το πατριωτικό τους χρέος, που είναι εντούτοις δικαίωμα του κάθε ελεύθερου πολίτη και πολύ περισσότερο της πιο μεγάλης οργάνωσης της δημοκρατικής μας νεολαίας». β. Να γίνει γιορτή στη λέσχη με σχετική ομιλία στο πνεύμα της εγκυκλίου, με κείμενο του Τάσου Βουρνά, με ποιήματα, θεατρικά και άλλες δράσεις, ανάλογα με την πρωτοβουλία των λεσχών.²²

Οι βασικοί άξονες της μνήμης μένουν σταθεροί σε όλους τους εορτασμούς που διοργανώνουν οι Λαμπράκηδες, επικαιροποιούνται ωστόσο σύμφωνα με τα εκάστοτε πολιτικά διακυβεύματα. Έτσι, το 1967, έναν μόλις μήνα πριν το πραξικόπημα, ο εορτασμός οργανώνεται γύρω από «την προβολή και την εκλαΐκευση του προβλήματος της Εθνικής Ανεξαρτησίας». Αφού προηγηθεί μια ανάλυση για το τι σήμαινε το αίτημα για εθνική

²¹ Σχετικό το άρθρο του Δ. Ραυτόπουλου, «25η Μαρτίου: κυβερνητική γιορτή ή παλλαϊκό πανηγύρι;» *Η γενιά μας*, τ. 18, 9 Απριλίου 1966, σ. 7.

²² Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη, Κεντρικό Συμβούλιο, «Εμπρός! Να γιορτάσουμε την Εθνική μας Επέτειο στις 25 του Μάρτη!», 10 Μαρτίου 1965, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.274.00120_1965.

ανεξαρτησία τον καιρό του Αγώνα, ακολουθεί η επικαιροποίησή του στο 1967, σε αναμονή και των επερχόμενων εκλογών. Έτσι, εθνική ανεξαρτησία στη δεδομένη συγκυρία σήμαινε απαγκίστρωση από το ΝΑΤΟ και την Κοινή Αγορά, τέλος των ξένων επεμβάσεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, φιλειρηνική πολιτική και καταδίκη του πολέμου του Βιετ-Νάμ, λύση του Κυπριακού, κατάργηση του παρασυντάγματος, κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας από τις επεμβάσεις των ανακτόρων. Στην ίδια κατεύθυνση ήταν και τα συνθήματα που πρότεινε το προεδρείο της οργάνωσης να χρησιμοποιηθούν σε ορατά σημεία στις λésxες: «Να καταργηθεί η Ελληνοαμερικανική συμφωνία του 1953», «Λευτεριά στην Κύπρο», «Εκλογές ελεύθερες με απλή αναλογική», «Συμμετοχή του ΚΚΕ στην εκλογική μάχη», «Λαϊκή Κυριαρχία», «Να σταματήσουν οι επεμβάσεις των ανακτόρων στην πολιτική ζωή, σεβασμός στο Σύνταγμα», «Εκδημοκρατισμός, κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων», «25 Μαρτίου 1821: Πάλη για την Εθνική Ανεξαρτησία», «Επανάσταση του 1821: Επανάσταση λαϊκή, απελευθερωτική».²³

Στο ίδιο πλαίσιο το Εικοσιένα ως τόπος μνήμης γίνεται πιο ευρύχωρο, ώστε να συμπεριλάβει και την επανάσταση της 3ης Σεπτέμβρη του 1843. Το άνοιγμα ήταν μάλλον αναμενόμενο, αφού εμπίπτει στην πρόσληψη της επανάστασης ως ανολοκλήρωτης. «Οι αγώνες για το Σύνταγμα αποτελούσαν συνέχεια της Επανάστασης του '21. Ήταν πρώτα πρώτα αγώνες λαϊκοί [...]. Οι αγώνες κατά της απολυταρχίας, για την απόκτηση Συντάγματος, δεν ήσαν στενά ελληνικοί. Εκείνα τα χρόνια η Ευρώπη ολόκληρη συνταρασσόταν από φιλελεύθερα δημοκρατικά κινήματα», διαβάζουμε σε σχετική εγκύκλιο που κυκλοφόρησε στη Νεολαία Λαμπράκη πιθανώς το 1965 στο πλαίσιο της προετοιμασίας του εορτασμού της 3ης Σεπτέμβρη.²⁴ Δεν ήταν η πρώτη φορά που η επέτειος της 3ης Σεπτέμβρη θεωρήθηκε αδιαίρετη από αυτήν της 25ης Μαρτίου. Είχε αρχίσει να γιορτάζεται ήδη από το 1844 με το τελετουργικό των δυναστικών γιορτών, χάνοντας ωστόσο σταδιακά τη λαμπρότητά της, μέχρι την κατάργησή της μετά την έξωση του Όθωνα. Θα επανερχόταν μόνο κατά περίπτωση, όπως το 1875, στο πλαίσιο της σύνδεσης της ιδέας της εθνικής ανεξαρτησίας με το συνταγματικό πολίτευμα.²⁵ Τη δεκαετία του 1960, ωστόσο, και στο πλαίσιο της γενικότερης διεκδίκησης δημοκρατικών δικαιωμάτων αλλά και της ανάπτυξης ενός σχετικού λόγου σε διεθνές επίπεδο, αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για την επέτειο της

²³ Βλ. Κεντρικό Συμβούλιο Νεολαίας Λαμπράκη, «25η Μαρτίου», 1967, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.274.00143.

²⁴ Βοήθημα για πανηγυρικό λόγο και ιδεολογική δουλειά σε σχέση με την εθνική γιορτή της 3ης Σεπτέμβρη, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.274.00132.

²⁵ Χ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Δ. Παπαδημητρίου και Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο* (Αθήνα: Ασίνη, 2011).

3ης Σεπτεμβρη, όχι χωρίς αντιστάσεις. Τον Αύγουστο του 1963, για παράδειγμα, η αστυνομία απέρριψε για λόγους δημόσιας ασφάλειας το αίτημα που υπέβαλε η «Κίνησης Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης» να της χορηγηθεί άδεια για δημόσια συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγματος στις 3 Σεπτεμβρη.²⁶ Τι ήταν αυτό που ενοχλούσε στη συγκεκριμένη επέτειο; Στην εγκύκλιο με τίτλο «Βοήθημα για πανηγυρικό λόγο και ιδεολογική-πολιτική δουλειά σε σχέση με την εθνική γιορτή της 3ης Σεπτεμβρη», που κυκλοφόρησε στη Νεολαία Λαμπράκη το 1965, η νοσηματοδότηση της επετείου αρθρώνεται γύρω από την πρόσφατη κρίση των Ιουλιανών. «45 μέρες ο δημοκρατικός λαός και η υπέροχη νεολαία της Ελλάδας αγωνίζεται στους δρόμους για την αποκατάσταση της Συνταγματικής τάξης και της ομαλότητας, για τη Δημοκρατία. Η τελευταία πολιτική κρίση προκλήθηκε από την αντισυνταγματική ενέργεια του βασιλιά να απολύσει τη νόμιμη Κυβέρνηση που εξέλεξε ο λαός στις εκλογές της 16ης Φλεβάρη. [...] Ο αγώνας θα συνεχιστεί [...] για να γίνουν πραγματικότητα τα όνειρα του λαού μας όπως αυτά εκφράστηκαν στους αγώνες του 1821, του 1843, στην Εθνική Αντίσταση και στους δημοκρατικούς-κοινωνικούς αγώνες που διεξάγει μεταπολεμικά ο λαός της Ελλάδας».²⁷ Με άλλα λόγια, η 3η Σεπτεμβρη ερχόταν να επανανοηματοδοτήσει ολόκληρη την επέτειο της 25ης Μαρτίου, μέσα από τον φακό του αγώνα για δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία. Αυτή η επανανοηματοδότηση ήταν που θορυβούσε το κράτος, αφού μετέτρεπε την εθνική επέτειο από ένα κλειστό γεγονός του παρελθόντος, τη μνήμη του οποίου κάλυπτε η δοξολογία, η παρέλαση και η κατάθεση στεφάνου, σε ένα ανοικτό, ανολοκλήρωτο γεγονός, που καλούσε σε διεκδικήσεις και δικαίωση.

Σε συμβολικό επίπεδο, ίσως η πιο χαρακτηριστική επιλογή του κινήματος σε ό,τι αφορά την ακτιβιστική του σχέση με τη μνήμη ήταν η δημιουργία ενός καινούργιου ημερολογίου – η εκ νέου σημείωση του εθνικού χρόνου. Η πρακτική του να δημιουργούνται νέα ημερολόγια, νέες σημειώσεις δηλαδή του χρόνου, είναι κοινή στα κινήματα, ιδιαίτερα όταν αυτά έχουν ισχυρά και ριζοσπαστικά οράματα κοινωνικού μετασχηματισμού. Αποτελούν πρακτικές αναδιοργάνωσης της πρόσληψης της χρονικότητας, ώστε να δημιουργήσουν νοητικές συνδέσεις ανάμεσα σε γεγονότα του παρελθόντος που ως τότε είτε θεωρούνταν ασύνδετα μεταξύ τους λόγω χρονικής ή γεωγραφικής απόστασης, είτε είχαν πέσει στη λήθη. Τα ημερολόγια αυτά δεν εμπλουτίζουν απλώς τη μνήμη, αλλά την αναδιοργανώνουν, δημιουργώντας νέα στρώματα συνομιλίας ανάμεσα στο παρελθόν και το

²⁶ «Επιστολή της Αστυνομικής Διεύθυνσης Αθηνών», Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.034.288.00007.

²⁷ Βοήθημα για πανηγυρικό λόγο και ιδεολογική δουλειά σε σχέση με την εθνική γιορτή της 3ης Σεπτεμβρη, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.274.00132.

παρόν, και κατά συνέπεια νέες ταυτότητες.²⁸ Το ημερολόγιο αυτό κυκλοφόρησε εσωτερικά στην οργάνωση ως προτάσεις του προεδρείου για ημερομηνίες στις οποίες θα μπορούσαν να διοργανωθούν πολιτιστικές εξορμήσεις και πολιτικές εκδηλώσεις στις κατά τόπους λέσχες. Οι σημειώσεις στον χρόνο αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, ελληνική και ευρωπαϊκή, με έμφαση σε γεγονότα που αφορούν κοινωνικούς αγώνες και τους αγώνες για τη δημοκρατία, το κίνημα ειρήνης, τους νεολαιίστικους αγώνες, ορόσημα του πολιτισμού και της προόδου. Σε ό,τι αφορά την ελληνική ιστορία, το βάρος πέφτει στα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης, ιδιαίτερα σε αυτά που αφορούν κυρίως στιγμές της που συνδέονται με την έννοια της θυσίας και αντίστασης (όπως η Έξοδος του Μεσολογγίου) ή με τον θάνατο εμβληματικών μορφών της, αλλά και με την τύχη που επεφύλαξε το ελληνικό κράτος σε πολλούς από αυτούς, όπως ο Κολοκοτρώνης – παραπέμποντας στην παρόμοια μεταχείριση των αγωνιστών της Αντίστασης από το μετεμφυλιακό κράτος. Πράγματι, τα γεγονότα που συνδέονται με την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με την Κατοχή και την Αντίσταση και τους αγώνες του ελληνικού λαού για λευτεριά και δημοκρατία συνθέτουν το άλλο μεγάλο τμήμα των αναφορών του ημερολογίου. Εδώ συναντά κανείς τα μαρτυρικά χωριά, την αντιστασιακή δράση της νεολαίας αλλά και του ελληνικού λαού, την επέτειο του θανάτου του Άρη Βελουχιώτη, το κατέβασμα του αγκυλωτού από την Ακρόπολη, αλλά και τη συνέχιση των αγώνων για δημοκρατία και εθνική ανεξαρτησία μεταπολεμικά, με αναφορές στη συμβολή και τις θυσίες της νεολαίας.²⁹

Το ημερολόγιο ανασυνθέτει τον καμβά του παρελθόντος όχι εξοβελίζοντας τις ήδη καθιερωμένες επετείους, αλλά εμπλουτίζοντάς τις, έτσι ώστε τελικά να μετακινηθεί ο άξονας νοηματοδότησής του. Η νέα αυτή σημείωση του χρόνου δημιουργεί καινούργια σημεία αναφοράς και συνεπώς νέους κόμβους γύρω από τους οποίους αρθρώνονται οι συλλογικές και πολιτικές ταυτότητες. Η αλλαγή δεν αφορά μόνο τον αριθμό των γεγονότων που σημειώνονται, που ούτως ή άλλως είναι θεαματικά μεγαλύτερος από τις καθιερωμένες γιορτές και επετείους, αλλά κυρίως την ποιότητά τους. Η θυσία και η αντίσταση, οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες, ο πολιτισμός και η πρόοδος, ο σοσιαλισμός, η κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη, τα πολιτικά δικαιώματα, τα κοινωνικά κινήματα και το εργατικό κίνημα, ο αντιφασισμός αναδεικνύονται σε οργανωτικές αξίες της ταυτότητας του νέου

²⁸ Βλ. σχετικά Α. Rigney, «Remembering Hope: Transnational Activism Beyond the Traumatic», *Memory Studies* 11/3 (2018): 368-380.

²⁹ ΔΝΛ/Κεντρικό Συμβούλιο/Προεδρείο, «Πίνακας», 11/1965, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 005.09.033.276.00035. Παρόμοια ημερολόγια είχε συντάξει και η ΕΔΑ, στα οποία οι καταχωρίσεις και περισσότερες ήταν και πολύ πιο καθαρά προσανατολισμένες στην ιστορία της Αριστεράς διεθνώς. Βλ. ΕΔΑ (Γραφείο Αντίστασης), Πίνακας επετείων και εκδηλώσεων που θα γίνουν στο 1965, Αρχείο ΕΔΑ, ΑΣΚΙ, κωδικός τεκμηρίου 217.02.

πολίτη που διαμορφώνεται μέσα από το κίνημα των Λαμπράκηδων και που θεμελιώνεται στην αντίστοιχη γενεαλογία του παρελθόντος.

Συμπέρασμα

Αν αναψηλαφούμε το παρελθόν από τα ίχνη που έχουν σωθεί, στην περίπτωση της Νεολαίας Λαμπράκη και του πολιτικού βάρους που έφερνε η διαχείριση του παρελθόντος, ίσως το πιο καθαρό ίχνος είναι ο τρόπος με τον οποίο η προσπάθειά της να αρθρώσει λόγο για το παρελθόν ερχόταν αντιμέτωπη με την καταστολή ή την απειλή της. Είτε μιλάμε για την αντίθεση της οικογένειας, που φοβάται ότι αν τα παιδιά της αναμειχθούν με τα κινήματα πιθανότατα να βρεθούν στη φυλακή ή την εξορία, είτε μιλάμε για τις αστυνομικές απαγορεύσεις, τον αποκλεισμό από τις επίσημες εκδηλώσεις από τις τοπικές αρχές ή την κατασυκοφάντηση στις εφημερίδες, οι Λαμπράκηδες σε κάθε τους βήμα βρίσκονταν μπροστά στην καταστολή. Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι για όλες τις περιπτώσεις στις οποίες αναφερθήκαμε, η βία αυτή δεν εκδηλώθηκε σε απάντηση δράσης που συμβατικά θα ονομάζαμε ως κινηματική, ούτε καν απέναντι σε διαμαρτυρία. Αντίθετα, εκδηλώθηκε απέναντι στον φόβο αλλαγής της μνημονικής κουλτούρας ή διαφορετικά του τόνου που είχε το παρελθόν στη δημόσια σφαίρα.

Ανοίξαμε το κεφάλαιο αυτό με την ανολοκλήρωτη ομιλία του νεαρού Λαμπράκη στη λέσχη της γειτονιάς του. Αλλά δεν ήταν μόνο η ομιλία του που έμεινε χωρίς κλείσιμο. Χωρίς κλείσιμο έμεινε στην πραγματικότητα όλη η δουλειά που έκανε στο πεδίο της διαπραγμάτευσης του παρελθόντος η Νεολαία Λαμπράκη. Η απότομη διακοπή της δυναμικής του κινήματος με την επιβολή της δικτατορίας δεν άφησε τα περιθώρια που χρειαζόνταν ώστε να αρχίσουν να διαγράφονται τα αποτελέσματα της προσπάθειας διαμόρφωσης μιας νέας πολιτισμικής ταυτότητας. Το νήμα πιάστηκε πάλι στην μεταπολίτευση, διαμεσολαβημένο όμως αυτή τη φορά από τη δυναμική μιας καινούργιας γενιάς, περισσότερο απομακρυσμένης από το συναισθηματικό και ιδεολογικό διακύβευμα του μετεμφυλιακού κράτους και πιο κοντά στη δυναμική των ευρωπαϊκών και ιδίως των μεσογειακών late Sixties. Οι άξονες πάνω στους οποίους συντέθηκαν οι προσλήψεις του παρελθόντος και με βάση τις οποίες διαμορφώθηκε η ιστορική κουλτούρα της μεταπολίτευσης ήταν λίγο ως πολύ αυτοί που είχαν διαμορφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960.³⁰ Ωστόσο, αυτή τη φορά αντιπροσώπευε μια μνήμη δημόσια και θεσμοθετημένη,

³⁰ Για τα ζητήματα αυτά στη μεταπολίτευση βλ. Κ. Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα* (Αθήνα: Πόλις, 2015) και Ν.

αντί για μια μνήμη υπό διεκδίκηση. Μια μνήμη ωστόσο που παρέμεινε οικεία και που η επίκλησή της, μέσω συμβόλων και συγκρότησης αναλογικής ιστορικής σκέψης, στο πλαίσιο κινημάτων διαμαρτυρίας ενεργοποιήθηκε εκ νέου στα κινήματα διαμαρτυρίας του 21ου αιώνα.³¹

Υπάρχουν κινήματα αποκλειστικά στραμμένα στη μνήμη. Αναδύθηκαν με μεγαλύτερη πυκνότητα μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το τέλος των μεγάλων ουτοπιών, όταν η απουσία οράματος για το μέλλον ευνόησε τη στροφή προς το παρελθόν και τη μνήμη. Όταν το μέλλον είχε σταματήσει να παράγει οράματα, οι λύσεις για τα προβλήματα που ταλάνιζαν τις κοινωνίες θα έπρεπε να αναζητηθούν σε μια συναίνεση σε ό,τι αφορούσε το παρελθόν. Τα κινήματα αυτά της μνήμης αναδύθηκαν με μεγάλη πυκνότητα στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες και αποσκοπούσαν τόσο στην εξομάλυνση των κοινωνικών εντάσεων όσο και στη δικαίωση των βιωμένων εμπειριών μέσα από το μοίρασμά τους. Στα κινήματα διαμαρτυρίας ωστόσο της δεκαετίας του 1960, όπως οι Λαμπράκηδες στους οποίους αναφερθήκαμε σ' αυτό το κεφάλαιο, η σχέση με το παρελθόν και τη μνήμη είναι περισσότερο σύνθετη. Εδώ το παρελθόν δεν λειτουργεί στατικά, αλλά ως ένα δυναμικό συστατικό του κινήματος και ως παραγωγός νοήματος. Συγκροτεί δηλαδή τον φαντασιακό χώρο μέσα στον οποίο το ίδιο το κίνημα τοποθετεί τη δράση του, δημιουργεί γενεαλογίες και διαμορφώνει στρατηγικές και οράματα για το μέλλον. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται ως μία από τις καίριες πολιτικές στρατηγικές του κινήματος, μέσα από την οποία διαπραγματεύεται την απήχηση και την επιδραστικότητά του. Πρόκειται για ένα σχετικά νέο πεδίο έρευνας, που βρίσκεται στο μεταίχμιο της μελέτης της μνήμης, της δημόσιας ιστορίας και της μελέτης των κοινωνικών κινημάτων. Είναι επίσης μια πρόκληση για να ξανασκεφθούμε πάνω στην ποικιλομορφία των σχέσεών μας με το παρελθόν, που πολλές φορές μπορούν να λειτουργούν ταυτόχρονα, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους προσεγγίζουμε και μελετάμε παρόμοιες σχέσεις, που, μπορεί να μην υπακούουν στις επιταγές της ιστοριογραφίας, ωστόσο αναδεικνύονται σε καθοριστικές για την παραγωγή ιστορικού νοήματος.

Papadogiannis, *Militant Around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981* (Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Berghahn, 2015).

³¹ Βλ. σχετικά Α. Liakos, «Street History. Coming to Terms with the Past in Occupy Movements», στο S. Berger (επιμ.), *The Engaged Historian. Perspectives on the Intersections of Politics, Activism and the Historical Profession* (Νέα Υόρκη/Οξφόρδη: Berghahn, 2019), σ. 261-276.